

بررسی نقش گنبد در حکمت و خوانایی معماری ایرانی؛

نمونه موردی گنبد مسجد جامع اصفهان

مهیار مددخانی^{1*} . محمد مهدی قاسمی نافیچی²

*1- کارشناس ارشد، پژوهشگر معماری؛ ایران- البرز؛ Mahyar.madadkhani@yahoo.com

2- دانشجوی کارشناسی ارشد، طراحی شهری، دانشگاه علوم تحقیقات تهران؛ ایران- شهرکرد Mohamad_mahdi71@yahoo.com

چکیده

هنر الهی و هنر اسلامی بیش از هر چیز تجلی وحدت الهی در جمال و نظم عالم است. وحدت، در هماهنگی و انسجام عالم کثرت و در نظم و توازن، انعکاس می یابد. یک مسجد به عنوان تجلی گاه ذات الهی، متشکل از اجزائی است که هر جزء سمبل یکی از اسماء الهی و دارای معنایی روحانی می باشد. بدین منظور بررسی حکمت و خوانایی گنبدهای ایرانی در مسجد جامع اصفهان مورد بررسی قرار گرفته است که به نحوی نمایان کننده و مرتفع کننده نیازهای انسان عابد در یک مکان مذهبی با وجود مؤلفه های ساخت ولاینفک معماری است که به انحاء مختلف توانسته از مرز فیزیکی عناصر بدرآید و معانی والای روحانی را برای او متجلی نماید. نتایج حاصل از این مقاله تحلیلی توصیفی نمایانگر این موضوع است، نحوه انتخاب مکان به گونه ای است که در یک مکتب خاص، آن هم مکتب اصفهان انتخاب شده، چرا که این مکتب الهی ریشه در فلسفه و حکمت دارد. مکتب اصفهان به گونه ای عمل کرد که توانست در حکمت و فلسفه نحله ای فکری رابنیان نهد. در این مقاله سعی گردید با ارائه تصاویر گویا مبانی حکمت را بیشتر در ارتباط با گنبدهای مسجد جامع اصفهان بررسی شود.

واژه های کلیدی: معماری، گنبد، مسجد جامع اصفهان، حکمت، خوانایی

مقدمه

در هنر اسلامی، زیبایی و جمال بهترین راهبر انسان به سوی فضایل اخلاقی و منتهی به حقیقت است بنابراین زیبایی، نمودی بر روی کمال است، کمال جنبه درونی و باطنی و جمال جنبه بیرونی و ظاهری حقیقت است. بنابراین کشش فطری انسان به هنر را می‌توان مربوط به اشتیاق جان آدمی به جمال و کمال الهی دانست. این کشش و اشتیاق نفوس به زیبایی و جمال، در واقع همان نکته ای است که ابن سینا نهایتاً آن را عشق حضرت حق - که خیر و زیبایی محض است - به خود می‌داند و از آن به اتحاد عشق و عاشق و معشوق تعبیر می‌کند و حضرت حق را که در نهایت خیریت و زیبایی و منزله از نقائص و عیوب است، در نهایت معشوقیت و عاشقیت می‌داند که عشقش بالاترین و کامل‌ترین عشق هاست. [1]

معماری اسلامی، مانند دیگر معماری‌های سنتی، رابطه ذاتی با کیهان‌شناسی دارد. انسان سنتی درعالمی زندگی می‌کند که پر از معناست. کیهان اصول الهی را منعکس می‌کند و انسان نیز چنین است. بنابراین انسان با کیهان نیز مرتبط است. او عالم صغیر است و مانند کیهان واقعیت ماوراء کیهانی را منعکس می‌کند. در جامعه اسلامی که سنت حاکم است، هر جزء از زندگی به اصول روحانی سنت اسلامی مرتبط است. درحقیقت هنرها و از جمله معماری، از جمله مهمترین و مستقیم‌ترین تجلیات اصول سنت اسلامی هستند. برای تعالی بخشیدن به انسان‌های که در میان صورت‌ها زندگی می‌کنند، لازم است که آنان به وسیله صورت‌هایی که انعکاس صور نوعی هستند احاطه شوند.

معماری اسلامی و به ویژه معماری مساجد، یک تصویر از کیهان یا انسان در ابعاد کیهانی اوست. بدن انسان معبدی است که روح در آن استقرار می‌یابد. درست مانند کیهان که به فیض همان روح زنده است. مسجد نیز خانه خداست؛ ساختمانی که در آن انسان باید حضور الهی احساس کند و از فیضان الروح بهره مند شود.

یک مسجد به عنوان تجلیگاه ذات الهی، متشکل از اجزائی است که هر جزء سبب یکی از اسماء الهی و دارای معنایی روحانی می‌باشد. فضا و صورت اشکال منتزع از ریاضیات به ویژه هندسه، خطاطی آیات قرآنی، رنگ، نور و انکسار آن، مصالح و مواد ساختمانی، گنبد، چنبره زیر گنبد، منار، ورودی‌ها، شبستان، محراب، منبر، حوض و وضوخانه و دیگر اجزاء تشکیل دهنده معماری یک مسجد، هم برگرفته از اصول سنتی اسلام و دارای معنایی سمبلیک می‌باشند. «باملاحظه آنچه که در جامعه هنری می‌گذرد می‌توان به رابطه غیرقابل انکار هنر و حکمت پی برد، که هنر به نحوی با همه شقوق حکمت مرتبط است. الهیون نیز، علاوه بر ویژگی‌هایی که به طور عام برای هنر مطرح می‌شود، ترادف و همراهی هنر با حکمت را مطرح می‌کنند... این موضوع یعنی ارتباط هنر با حکمت معنوی در میان هنرمندان مسلمان به نحو بارزی مورد توجه و امعان نظر بوده است.» [2]. در این مجال به بررسی موضوعاتی چند از هنر در معماری مساجد - بالاخص مسجد جامع اصفهان - شامل معنویت، حکمت، خوانایی، گنبد، قوس، مقرنس و نور و روشنایی می‌پردازیم.

هنر و حکمت در فرهنگ و معماری ایرانی

هنر در فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی با ظهور حقیقت و صفای دل و اتصال به عالم تجرد و غیبت ملازمت دارد. به تصریح آیات قرآن کریم، سراسر آفرینش، صنع و فعل خداوند است که در غایت حسن و جمال و لطافت آفریده شده است: "هو الذی احسن کل شی

خلقه". در عرفان اسلامی نیز تمام عالم اسما و صفات حضرت حق و مظاهر تجلیات جلالی و جمالی او به شمار می‌رود. چنین تلقی زیبا و دل‌انگیزی از خدا و هستی و موجودات و نظم عالی هستی نتیجه‌ای جز تأیید زیبایی و گرایش به زیبایی نیست. آدمیان نیز دعوت شده‌اند تا در این زیبایی تأمل کنند و به رحمت و فیض بی‌منتهای او پی ببرند و او را عالمانه و عاشقانه و هنرمندانه پرستش کنند. از دیدگاه عرفای مسلمان و بنابر آیات قرآنی، عالم سراسر تجلی حسن حق و ظهور معشوق ازلی است تمامی موجودات با زبان حال او را می‌طلبند و او را می‌خوانند [3]

هنر عبارت است از ساخت و پرداخت اشیاء مطابق با طبیعتشان که حاوی زیبایی بالقوه است. زیرا زیبایی از خداوند نشأت می‌گیرد و هنرمند باید فقط به این بسنده کند که زیبایی را عیان سازد. مطابق با کلی‌ترین بینش اسلامی، هنر فقط روشی برای شرافت دادن به ماده از حیث روحانی است [4]

در حقیقت هنر اسلامی چیزی بیش از پرتو و انعکاس روح و چه بسا بازتاب وحی قرآنی در دنیای خاکی نیست، جهان همچون انسان مظهر و مظهرِ قانون خداوندی است. در جوامع سنتی هر وجه از زندگی از جمله هنر و صنعت با اصول روحانی قرین و مرتبط است. در حقیقت فنون و هنرها یکی از مهمترین عرصه‌های ظهور و تجلی سنت است. از دیدگاه سنتی، انسان و جهان را نیز می‌توان به معنای آفریده هنر قدسی دانست.

خوانایی در فرهنگ و معماری ایرانی

یکی از مواردی که موجب درک هویت در محیط مصنوع می‌شود نگاه به این آثار به مثابه ابزار شناخت و فهم مکان است به صورتی که این فهم موجب تعلق انسان و آثار ساخته شده توسط او به یک مکان باشد. برای فهم این تعلق، می‌توان با رویکرد پدیدار شناسانه یا رویکرد زبان‌شناسانه به موضوع نگریست. جنبه پدیدار شناسانه بیشتر از روش‌های مطرح شده توسط "هایدگر" و پیروانش اقتباس شده است و جنبه زبان‌شناسانه را بیشتر "نوام چامسکی" مطرح کرده است [5]

رویکرد پدیدار شناسانه، مباحث مربوط به جوهره و ذات یک پدیده را مورد بررسی قرار می‌دهد. در حالی که در رویکرد زبان‌شناسانه، ایده‌های به کار رفته در مدلول مورد بحث قرار می‌گیرد که دارای پیچیدگی‌های کمتری نسبت به رویکرد پدیدار شناسانه است. بر همین اساس ارزیابی هویت یک مکان می‌تواند بر اساس معیارهای زبان‌شناسانه، همچون معانی، نشانه‌ها، سمبل‌ها و نمادها صورت گیرد. علاوه بر این، بحث نمادها و سمبل‌ها در خلق این‌بند بلند به عنوان نقاط شاخص و خوانایی یک شهر نیز دارای اهمیت است، زیرا مردم باید بتوانند با این نمادها و سمبل‌ها به عنوان نشانه‌های شهری ارتباط برقرار نمایند [6]

تصویر 1. اهمیت معنایی ابنیه بلند به عنوان خوانایی یک شهر (مسجد جامه اصفهان) [7]

در این راستا عوامل تعیین کننده بسیار است، اما اهم این موارد که بر اساس آنها معیاری مشخص برای ارزیابی میزان هویت بناهای بلند در خوانایی یک شهر تعیین می شود، عبارت است از [5][8][9]

- معنی : منظر شهری دارای چه مفهومی است و این مفهوم از طریق چه نشانه ها، استعارات و رمزهایی به بیننده منتقل می شود.
- فرهنگ : در منظر شهری تا چه میزان به آداب، رسوم و باورهای یک جامعه توجه می شود.
- تاریخ : در منظر شهری چه اشارات تاریخی قابل فهمی وجود دارد.

حکمت و خوانایی در ساخت گنبد

از آنجا که نمایش معنویت، روحانیت و مجردات برای حواس ممکن نیست، انسان همواره در پی یافتن راه هایی برای بیان، نمایش، انتقال و ادراک این موضوعات بوده است. از قدیم الایام، یکی از اصلی ترین ابزار، راه های انتقال و بیان معنا و معنویت، استفاده از هنر بوده است..... نمونه های بارز این موضوع یعنی پرداختن هنر به بیان معنویت و تجسم مجردات را به ویژه در شعر، خوشنویسی، موسیقی، نقاشی، معماری و بالاخص در بسیاری هنرهای بومی که به عنوان زبان جامعه ایفای نقش می کنند، می توان ملاحظه کرد [2]. همانگونه که بیان معنویت، از انگیزه های خلق آثار هنری محسوب می شود، در برخورد با طاق ها و قوس ها و گنبدها در معماری ایران که از اجزاء معماری ایرانی محسوب می شوند حضور معنویت نیز قابل استناد می باشد.

مربع و دایره، اشکال کمال یافته ای هستند، مربع نماینده و مظهر خاکی و نشان دهنده کمیت هاست و گنبد مظهر آسمان و نشان دهنده کیفیت است. گنبدهای ایرانی هر کدام دارای شکل و نقش خاص و مستقل به خود می باشند. گنبدهای ایرانی هر کدام دارای شکل و نقش خاص و مستقل به خود می باشند. آنها بایک نقش خورشیدزین برنوک، همراه با هندسه ای بسیار قوی و گل و بوته های اسلیمی که پیچ و تاب خورده اند بارنگ های باوقار و باشکوه لاجوردی، آبی فیروزه ای و غیره پوشیده شده اند که مجموعاً کشش و زیبایی ایجاد

کرده و انسان راه سوی کمال می برند و آرزو و رؤیای جهانی بهتر را در نظر پدید می آورند. گنبد شکلی است واجد تصویرپردازی زنده و حیاتی و اندیشه‌های است که به میانجی امکانات ماده تجلی می یابد [2].

مسجد جامع اصفهان

بر اساس شواهد و اسناد تاریخی، قبل از حضور اسلام، اصفهان به وسعت امروزی نبوده است، بلکه مجموعه ای از روستاهای کوچک و بزرگ (مانند سنبلان، لنبان، اشکهان، یوان، خشینان، یهودیه، جی، و...) بوده است [10] یهودیه نسبت به آبادی های دیگر مکان مرکزی مناسب تری داشت، لذا مسجد جامع در این بخش از اصفهان بنا شده است [11]

آثار چندانی از دوره قبل از اسلام در محدوده شهر اصفهان شناسایی نشده است. در واقع تولد شهر اصفهان با ظهور دین اسلام در ایران همراه بوده و مسجد جامع اصفهان منعکس کننده برخی از تحولات این شهر در دوره های تاریخی است. در کنار مسجد، اولین میدان شهر و بناهای عمومی، شکل گرفت [12]. این مسجد در حال حاضر در جوار میدان عتیق (قیام) و خیابان علامه مجلسی گرفته است و همواره نقش مرکز فعالیت های مذهبی، فرهنگی، و اجتماعی شهر را بر عهده داشته است [13]

تصویر 2. بافت پیرامون مسجد جامع [14]

مهمترین جنبه بصری و تزیینات مسجد جامع وجود انواع شیوه های خط و طراحی حروف است که بیش از جنبه های دیگر به چشم می خورد [15]. بنای مسجد جامع اصفهان، یک کلیت واحد معماری با بخش ها و قسمتهای مختلفی از جمله: صحن، چهار ایوان

(صاحب، استاد، شاگرد، درویش)، مناره ها، شبستانها، گنبد نظام الملک، و گنبد تاج الملک است. هر یک از این فضاها دارای تزیینات و ویژگی های منحصر به فردی است که در خلال یک و یا چند دوره شکل گرفته است.

جدول 1. سیر تحول مسجد جامع اصفهان [17] [16] [15]

مسجد جامع اصفهان در گذر زمان					
تاریخ	۱۵۶ هـ ق	قرن سوم هجری	قرن چهارم هجری	قرن پنجم و ششم هجری	قرن پنجم و ششم هجری

گنبد

اشکال گنبدی همواره در ذهن بیننده نشانه ای از قدرت آسمانی و متافیزیکی به شمار می آمده اند و شکل کروی آسمان ها و ماه و سیارات نیز این تصورات و اعتقادات را تقویت می کرده است. بنابراین، توجه خاص به اشکال گنبدی و ساختن آنها در این سرزمین صرفاً ارضای احتیاجات مکانیکی و فنی نبوده و برآورنده توقعات و احتیاجات معنوی و روانی نیز به شمار می رفته است [19]

نسبت میان وحدت ذاتی حضرت حق و کثرت عینی موجودات، مهمترین و اصلی ترین مسئله حکمت و عرفان اسلامی بود. این نسبت در فلسفه نئو افلاطونی با حضور مفاهیمی چون صادر اول و اقلانیم ثلاثه (نوس، نفس، عقل) و با اعتقاد به مراتب وجودی عالم، نقشی را در حقیقت وجود رقم زده بود که در اصل، بر طرف کننده تناقض اولیه وحدت و کثرت بود [20]. مسجد جامع اصفهان، که یکی از بناهای مفصل و مهم دوره اسلامی محسوب می شود، حاصل زحمات چندین نسل معمار از دوره های گوناگون است و مجموعه ای است از عناصر مختلف معماری تزیینات آن بخشی از تاریخ این مسجد مربوط به دوره سلجوقی می باشد. چهل ستونی که در جنوب شرقی این مسجد واقف شده است، مجموعه ای است از بیش از 50 نوع طاق گنبدی که در آن آجرغناهی خود را در نقش یک عامل و عنصر تزیینی توأم نشان می دهد [14]

یک از آثار زیبای معماری جهان و به عنوان کامل ترین گنبد «گنبد خاکی» گنبد شمالی مسجد جامع اصفهان به نام تاج الملک شناخته می شود. این پوسته یکپارچه بیش از نهدصد سال بدون ترک خوردگی در کمال استحکام ایستاده است، تا شاهدهی بر ریاضیات دقیق و استادی و تردستی معماران باشد تا نجابت و وقار معماری سلجوقی را به نمایش گذارد. آهنگ گردش پر رمز و راز پیکربندی

اعجاب انگیز گنبد‌های ایران که معمار با هدایت دقیق مؤلفه های نیرو و تعیین دقایق عناصر کششی و فشاری مقاطع لازم را تعیین کرده و مقدار مصالح مصرفی را به حد بهینه رسانیده اند، نظم هندسی استثنائی و تنظیم ارتفاعات و گشایش های فضایی درون و بیرون آنها در حد کمال است.

تصویر 4- گنبد تاج الملک [14]

تصویر 3- طرح گنبد تاج الملک [14]

یافته ها

هنر و طراحی معماری اسلامی بر پایه نظم الهی در نهایت وحدت میباشد که در آن انعکاس هماهنگی اجزا با یکدیگر و انسجام عالم کثرت در نظم و توازن دیده میشود. حکمتی که هنر اسلامی بر آن استوار است چیزی جز جنبه خردمندانه معنویت و روحانیت نیست همان طور که توماس آکویناس به نتیجه رسیده است، هنر بدون حکمت هیچ نیست. بدین جهت تفکر اسلامی میان هنر و حکمت ضرورتاً پیوندی می بیند. از دیدگاه هنرمند مسلمان هنر اساساً بر حکمت یا علم، مبتنی است و علم چیزی جز ودیعه صورت بسته و بیان شده حکمت نیست [4]

مسجد جامع اصفهان از مهم ترین و قدیمی ترین ابنیه مذهبی ایران است. این مسجد مجموعه تاریخی وسیعی را به ابعاد 170 متر در شمال شرقی اصفهان و کنار میدان کهنه نشان می دهد و امروز شامل قسمت های مختلفی است از قبیل گنبد نظام الملک، گنبد تاج الملک، حیاط چهار ایوانی و شبستان های گرد آن، مدرسه مظفری، محراب الجایتو که هر یک نمایانگر سیر هنر معماری اسلامی در دوره ای خاص هستند. بنا بر شواهد تاریخی، مسجد جامع اصفهان بر روی ویرانه های مسجد قدیمی تری ساخته شده که اعراب ساکن قریه طهران در اصفهان در قرن دوم هجری در یهودیه بنا کرده بودند. مسجد اولی بر خرابه های ابنیه ای مربوط به اواخر دوره ساسانی برپا شده بود. مهم ترین طرحهای توسعه در دوران آل بویه و صفویه صورت پذیرفته اند. سبک معماری مسجد شیوه رازی است. مسجد جامع اصفهان منعکس کننده هنر بیزانس و کلاسیک در قالب یک بنای سنتی و اسلامی است.

نتیجه گیری

مسجد نیایشگاه و محل گردهمایی مسلمانان است. کعبه طبق آیه قران اولین مسجد روی زمین است. مسجد النبی با ورود محمد، پیامبر اسلام به مدینه در عربستان سعودی پایه گذاری شد. پذیرش این مساله که وجود مساجد گنبدها مناره ها در بافت یک شهر نمی تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد این امر را بدیهی می سازد که باید در عناصر و مولفه های دیگری که نه تنها کالبد بلکه روح و هویت شهرها را می سازند به دنبال نشانه هایی از زیست مسلمانان و الگوهای یک شهر اسلامی بود. اطراف گنبدخانه های بناهای اسلامی و یا در ساقه آن ها نورگیرهای زیبایی وجود دارد که به علت شدت و ضعف نور، طرح های بدیعی را به وجود آورده. این پنجره ها که معمولا در بغل ایوان ها نیز به وجود آمده اند و اصطلاحا به آن ها پاچنگ می گویند، در اکثر مساجد قدیمی جزو عناصر همراه مساجد هستند. نورگیرها از مصالح کاشی معرق، سنگ، آجر، کاشی و چوب ساخته می شوند و دارای نقوش اسلیمی (خطوط برگرفته از پیچک های گیاهی) یا هندسی هستند. جنس پنجره های نورگیر در کشورهای هند و پاکستان از سنگ مرمر است. در بعضی از مساجد قدیمی ایران نورگیرها از خشت خام هم دیده شده اند که دارای نقوش اسلیمی هستند و به علت وجود چند نور در آن ها، توجه همگان به آن معطوف می گردد. یکی از زیبا ترین پنجره های نورگیر، پنجره های مشبک چوبی مسجد جامع اصفهان است که با طرح های متنوع گره سازی، عملکردی در پنجره ها و درهای ارسی دارند. امروزه بسیاری از ضریح های امامزاده های ایران به صورت شبکه های چوبی و یا منبت کاری در آمده اند از آثار جالب مراکز مذهبی اند. همانگونه که بیان معنویت، از انگیزه های خلق آثار هنری محسوب می شود، در برخورد با طاق ها و قوس ها و گنبدها در معماری ایران که از اجزاء معماری ایرانی محسوب میشوند حضور معنویت نیز قابل استناد می باشد. اشکال هندسی علاوه بر اینکه هرکدام دارای مفهوم خاصی هستند در ترکیب با یکدیگر و درهم شدن، نوعی تکرار، کثرت و درنهایت وحدت در کثرت را به ارمغان می آورند. مسجد برای انسان، که او در میان نقص ها و در محیط مسکونی برای خود ساخته پاسخگوی ساحت های مختلف انسانی، از جمله روانی، حتی مادی و بالاضحی روحی و معنوی می باشد.

منابع :

- [1] ابن سینا، رسائل ابن سینا، ترجمه: ضیال‌الدین دری، چاپ دوم، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی، 1360.
- [2] نقی زاده، محمد، روایتی ایرانی از حکمت، معنا و مصادیق هنر، تهران، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1389.
- [3] سیاه کوهیان، هاتف، تاثیر عرفان اسلامی بر معماری ایرانی با تاکید بر تزیینات گنبد سلطانی، 1391.
- [4] بورکهارت، تیتوس، هنر مقدس: اصول و روش ها، ترجمه: جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، 1369.
- [5] ابل، کریس. معماری و هویت، ت: فرح حبیب، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، 1387.
- [6] محمودی، امیر سعید. تبیین عوامل مؤثر در ساماندهی سیمای شهری: تدوین و پیش نویس ضوابط هماهنگ سازی سیمای شهری در شهرهای دو منطقه کویری و خزری از شش منطقه اقلیمی کشور. مجلدات اول و یازدهم، طرح پژوهشی مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی، 1385.
- [7] کریمی مشاور مهرد اد. رابطه چگونگی قرارگیری ساختمانهای بلند مرتبه و منظر شهری، فصلنامه باغ منظر شماره 13، صفحه 89-99، 1389.
- [8] لینچ، کوین. تئوری شکل خوب شهر. ت: سید حسین بحرینی. چاپ اول. انتشارات دانشگاه تهران. تهران، 1376.
- [9] کاپن، دیوید. مبانی نظری معماری. ت: علی یاران. چاپ اول. انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی. تهران، 1383.
- [10] ابونعیم اصفهانی، حافظ. ذکر اخبار اصفهان ترجمه نورالله کسای، تهران: سروش، 1377.
- [11] مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب به کوشش محمد دبیرسیاقي، تهران: نشر طهوری، 1336.
- [12] Godard, André., Athaar-e iran. Annales du service archeologique de l iran. Tome ii. J oh. Enschede en zonen, haarlem. 1937.
- [13] مسجد جامع اصفهان؛ مسجد جامع ایران تهران: انتشارات موزه رضا عباسی، 1358.
- [14] آیوازیان، سیمون، تزیینات وابسته به معماری دوران اسلامی، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، 1376.
- [15] حلیمی، محمدحسین، زیبایی شناسی خط در مسجد جامع اصفهان تهران: قدیانی، 1390.
- [16] گدار، آندره و دیگران، آثار ایران، مترجم ابوالحسن سرو قد مقدم، مشهد: انتشارات آستان قدس، 1368.
- [17] معماریان، غلامحسین، مسجد جامع اصفهان تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، 1389.
- [18] صالحی کاخکی، احمد، عزیز پور، شادابه و رحیمی آریایی، افروز؛ شناخت ویژگی های معماری و کتیبه های دوره سلجوقی گنبد تاج الملک مسجد جامع اصفهان، فصل نامه علمی هنری اثر، 1394.
- [19] پورعبدالله، حبیب الله، حکمت های پنهان در معماری ایران، تهران، نشر کلهر، 1389.

[20] بلخاری قهی، حسن ، مبانی عرفانی هنرومعماری اسلامی، تهران، انتشارات حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، 1384.